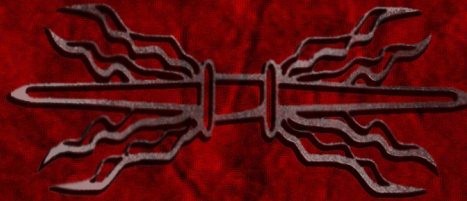

SELEVCIA

AD CALYCADNVM

SAYI I -2011

OLBA KAZISI YAYINLARI

SELEVCIA AD CALYCADNVM I

OLBA KAZISI YAYINLARI

OLBA KAZISI YAYINLARI

SELEVCIA AD CALYCADNUM I

Ankara 2011 / Türkiye

ISBN

Seleucia ad Calycadnum, hakemlidir ve her yıl Nisan ayında bir sayı olarak basılır. Yollanan çalışmalar, giriş sayfalarında belirtilen yazım kurallarına uygunsuzsa yayınlanmaz, çalışması yayınlanan her yazar, çalışmanın baskı olarak yayınlanmasını kabul etmiş ve telif haklarını Seleucia ad Calycadnum yayınına devretmiş sayılır. Seleucia ad Calycadnum kopya edilemez ancak dipnot referans gösterilerek yayınlarda kullanılabilir.

Seleucia ad Calycadnum için yazışma adresi:

Okt. Murat ÖZYILDIRIM

Mersin Üniversitesi Fen – Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü

Çiftlikköy Kampüsü 33342 Mersin – TÜRKİYE

Tel: 00 90 324 361 00 01 – 4735 e- posta: ozyildirimmurat@gmail.com.

OLBA KAZISI YAYINLARI
SELEVCIA AD CALYCADNUM I

ISBN:

Editörler

Emel ERTEN
Diane FAVRO
Murat ÖZYILDIRIM

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Halit ÇAL Prof. Dr. Çiğdem DÜRÜŞKEN Prof. Dr. Emel ERTEN
Prof. Dr. Diane FAVRO Prof. Dr. Turhan KAÇAR Prof. Dr. Gülgün KÖROĞLU
Prof. Dr. Erendiz ÖZBAYOĞLU Prof. Dr. Scott REDFORD Prof. Dr. Aygül SÜEL
Prof. Dr. Fikret YEGÜL

Doç. Dr. Salim AYDÜZ Doç. Dr. Sedef ÇOKAY-KEPÇE Doç. Dr. Efrumiye ERTEKİN

Yrd. Doç. Dr. Figen ÇEVİRİCİ – COŞKUN Yrd. Doç. Dr. Merih EREK
Yrd. Doç. Dr. Fikret ÖZBAY Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Murat ÖZGEN
Yrd. Doç. Dr. Sema SANDALCI Yrd. Doç. Dr. H. Sibel ÜNALAN
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Fatih YAVUZ

Dr. Vujadin IVANISEVIC

Seleucia ad Calycadnum, Olba Kazısı yayını olarak yılda bir sayı yayınlanır. Yayınlanması istenen makalelerin en geç Şubat ayında gönderilmiş olması gerekmektedir. Seleucia ad Calycadnum, arkeoloji, eskiçağ dilleri ve kültürleri, eski çağ tarihi, sanat tarihi konularında yazılan, daha önce yayınlanmayan yalnızca Türkçe, İngilizce çalışmaları ve kitap tanıtımlarını yayınlar.

Kapak Tasarım: Tuna AKÇAY

Dizgi:

Baskı:

İÇİNDEKİLER

IULIANUS APOSTATA'NIN
UFUKTAKİ HİRİSTİYANLIKLA SINAVI
Erendiz ÖZBAYOĞLU

11

İKİNCİ YÜZYILDA HİRİSTİYANLIK:
ENTELEKTÜELLER, DÜŞÜNCELER
VE GRUPLAR
Turhan KAÇAR

19

ERKEN BİZANS CAMCILIĞI: KİMLİĞİ
VE NİTELİĞİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER
Emel ERTEN

29

SON ARKEOLOJİK BULGULAR
IŞIĞINDA AZİZ PAULUS'UN
İKİNCİ KÜTSAL GÖREV GEZİSİNDE
TROAS YOLCULUĞU
Reyhan KÖRPE

51

YUMUKTEPE HÖYÜĞÜ KAZILARINDA
GÜN IŞIĞINA ÇIKARILAN
AZİZ MENAS TASVİRLİ HACI ŞİŞESİ
Gülgün KÖROĞLU

77

ROMA DEVLETİNİN HİRİSTİYANLIĞI
ORTADAN KALDIRMAYA YÖNELİK
SON HAMLESİ: BÜYÜK TAKİBAT
(303-311)
Efrumiye ERTEKİN

91

BİZANS SİKKELERİNDE YER ALAN
GÖKSEL VARLIKLAR
"KERUBİM VE SERAFİM"
Ceren ÜNAL

111

OLBA'DA HİRİSTİYAN MEZARLARI
Tuna AKÇAY

133

ISAVRIA DAĞLARINDA
HIRİSTİYAN MANASTIRCILIĞININ BİR
ÖRNEĞİ: OLBA MANASTIRI
Murat ÖZYILDIRIM
H. Sibel ÜNALAN

147

GEÇ ANTİK DÖNEM'DE
CILICIA VE ISAURIA'DA
KİLİSE SAYISININ ARTIŞ NEDENLERİ
ÜZERİNE BİR DENEME
Ümit ÇAKMAK

167

SOME OBSERVATIONS
ON MONOTHEISM
IN CILICIA
Sevim AYTEŞ CANEVELLO

183

KİTAP TANITIMI:
GEÇ ANTİKÇAĞ'DA HİRİSTİYANLIK
Emin SARIİZ

191

KİTAP TANITIMI:
ROMA DÜNYASINDA YIKANMA
William AYLWARD

195

OLBA KAZISI YAYINLARI
SELEVCIA AD CALYCADNVN I

Yazım Kuralları

Makaleler, Times New Roman yazı karakterinde, word dosyasında, başlık tümü 12 punto büyük harf, metin 10 punto, dipnot ve kaynakça 9 punto ile yazılmalıdır. Çalışmada ara başlık varsa, bold ve küçük harflerle yazılmalıdır. Türkçe ve İngilizce özetler, makale adının altında 9 punto olarak ve en az iki yüz sözcük ile yazılmalıdır. Özetlerin altında İngilizce ve Türkçe beşer anahtar sözcük, 9 punto olarak “anahtar sözcükler” ve “keywords” başlığının yanında verilmelidir.

- Dipnotlar, her sayfanın altında verilmelidir. Dipnotta yazar soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası sıralaması aşağıdaki gibi olmalıdır.
Demiriş 2006, 59.
- Kaynakça, çalışmanın sonunda yer almalı ve dipnottaki kısaltmayı açıklamalıdır.
Kitap için:
Demiriş 2006 Demiriş, B., *Roma Yazınında Tarih Yazıcılığı*, Ege Yay., İstanbul.
Makale için:
Kaçar 2009 Kaçar, T., “Arius: Bir ‘Sapkın’ın Kısa Hikayesi”, *Lucerna Klasik Filoloji Yazıları*, İstanbul.
- Makalede kullanılan fotoğraf, resim, harita, çizim, şekil vs. metin içinde yalnızca **(Lev.1)**, **(Lev. 2)** kısaltmaları biçiminde “Levha” olarak yazılmalı, makale sonunda “Levhalar” başlığı altında sıralı olarak yazılmalıdır. Bütün levhalar, jpeg ya da tift formatında 300 dpi olmalıdır. Alıntı yapılan levha varsa sorumluluğu yazara aittir ve mutlaka alıntı yeri belirtilmelidir.
- Makale ve levhalar, CD’ye yüklenerek çıktısı ile birlikte yollanmalıdır.

PRAEFATIO

Mersin'in Silifke ilçesi sınırları içindeki Olba'da TC Kültür ve Turizm Bakanlığı izni ile 2001 – 2009 yılları arasında arkeolojik yüzey araştırmaları, 2010 yılındaysa Bakanlar Kurulu kararı ile ilk arkeolojik kazılar başladı. Böylece Olba hakkında bugüne kadar bilinenlere yeni bilgiler eklendi ve ulaşılan sonuçlar ekip üyelerimiz tarafından birçok yayınlı bilim dünyasına sunuldu.

“Seleucia ad Calycadnum”, arkeoloji, eskiçağ dilleri ve kültürleri, sanat tarihi konularında yapılan çalışmaları sizlerle buluşturmak üzere yayın yaşamına başlıyor. İlk sayıda “Erken Hıristiyanlık” teması ile çıkmakla birlikte, gelecek sayılarımızda sizlerin çalışmalarına çok daha geniş bir yelpazede yer vermeyi amaçlamaktayız.

Birinci sayımıza katkı sağlayan başta Seleucia ad Calycadnum Bilim Kurulu üyeliğini kabul eden saygıdeğer öğretim üyeleri olmak üzere, sayın yazarlara, amblemimizin çizimi için ressam Cavidan Yegül Erten'e, kapak tasarımı için arkeolog Tuna Akçay'a, teknik yardımlarından dolayı M. Çağlar Kırkpınar'a ve Gonca Sümer'in şahsında TAN Kitabevi'ne teşekkür ederiz.

Yapacağınız çalışmaların dergimizde yayınlanmasından onur duyacağımızı belirtmek isteriz.

Editörler:

Prof. Dr. Emel Erten

Prof. Dr. Diane Favro

Murat Özyıldırım (MA)

PRAEFATIO

After nine years (2001-2009) of archaeological surveys at Olba in Mersin, Silifke, excavations started in 2010 with the permission of the Ministry of Culture and Tourism. The team members of Olba have added extensive new information on the settlement history of the site, presenting their results in many publications.

“Seleucia ad Calycadnum” will be an annual journal for the studies on archaeology, ancient languages and cultures, and the history of art published by Olba excavations. Although the first issue focuses on Early Christianity, subsequent issues will include a wider range of investigations.

We want to thank the contributors and the colleagues who honored us by accepting to take part in the scientific board. Painter Cavidan Yegül Erten was kind enough to draw our logo and archaeologist Tuna Akçay designed the front-cover. M. Çağlar Kırkpınar did all the tiresome office work. Finally, many thanks to the TAN Bookstore and Gonca Sümer for giving us support for the publication of “Seleucia ad Calycadnum”.

We welcome contributions for future issues of “Seleucia ad Calycadnum”.

Editors:

Prof. Dr. Emel Erten

Prof. Dr. Diane Favro

Murat Özyıldırım (MA)

GEÇ ANTİK DÖNEM'DE CILICIA VE ISAVRIA'DA KİLİSE SAYISININ ARTIŞ NEDENLERİ ÜZERİNE BİR DENEME

Ümit ÇAKMAK*

Özet

Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemleri'nde Cilicia ve Isauria bölgelerinde kentsel ve tarımsal yaşamdaki canlanmayla birlikte sivil ve askeri mimarinin gelişimi söz konusudur. Geç Antik Dönem'de ise, adı geçen bölgelerde Hıristiyanlığın yaygınlaşması, birçok kilisenin yapılmasını sağlar. Bunun yanı sıra, tarımsal üretimde de artış kaydedilir. Artık Roma İmparatorluk Dönemi zenginlerinin kentlere tapınak, aquaeductus, çeşme gibi kamu anıtlarının yapımına katkıda bulunarak, kendilerine ve kentlerine statusquo / ayrıcalık elde etmeyi amaçlamalarının zamanı geçmiştir. Parçalanmakta olan Roma İmparatorluğu, bozulan ekonomi ve yükselen enflasyon bölge insanını da olumsuz etkilemekte; onları eskisinden daha yoksul kılmaktadır. Bu çalışmada Geç Antik Dönem yasalarında kiliseler ve ekonomik yapı incelenmekte; bu aşamada kilise yapımındaki ve tarımsal üretimdeki artışın nedenlerini irdeleyen deneme kaleme alınmaktadır.

Anahtar sözcükler: Kilise, Cilicia, Isauria, Geç Antik Dönem, Hıristiyanlık.

Abstract

The prosperity coming along with the Hellenistic and Roman Imperial periods in Cilician and Isaurian regions ended up with the progress of civil and military architecture. After the diffusion of Christianity in the region in the Late Antique Period, as well as the building of a number of churches, a certain increase in the agricultural production can be observed. Roman dignitaries were no more donating for the building of big architectural projects such as temples, aqueducts or fountain houses in order to provide statusquo. The decline of the Roman Empire, economic crisis, high inflation rate affected local people. This study aims to analyse the reasons of the increase in the

* Arkeolog Ümit ÇAKMAK (MA), e – posta: umitcakmak1979@gmail.com.

religious architecture and agricultural production in the above-mentioned regions during the Late Antique Period.

Keywords: Church, Cilicia, Isauria, Late Antique period, Christianity.

Hellenistik ve Roma dönemlerinde Cilicia ve Isauria bölgelerinde askeri, kentsel mimari ve tarımsal faaliyetler dikkat çeker¹. Bu bölgelerde özellikle Roma İmparatorluk Döneminde kentsel dokuyu oluşturan mimari öğeler kendini gösterir. Ancak Geç Antik Dönem içinde bu kentsel mimari faaliyetler azalmış fakat çok sayıda -hatta ihtiyaçtan fazla- kilise, kırsal alanda inşa edilmiş ve tarımsal faaliyetler artmıştır. Bu inşa faaliyetleri, her dönemde yerel zengin sınıf ile merkezi yönetim arasındaki ilişki yaşanan siyasi ortam, ekonomi ile kişisel çıkarlar doğrultusunda değişiklik göstermektedir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde bu çıkarlar, merkezi yönetim ile yerel meclis/zenginler arasında çift taraflı olurken Geç Antik Dönem'de durum açık değildir. Geç Antik Dönemdeki değişim, daha çok bireysel tercihlerin ön plana çıktığı dönem olmalıdır. Çünkü giderek parçalanmış imparatorluk içinde yüksek enflasyon içinde yaşayan vatandaşlar, mülkleri ile ticari faaliyetlerini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmış olmalıdır. Bir tarafta özellikle kırsal alanda kilise sayısı ve üretim artmış diğer tarafta yerel meclisler güçlerini büyük ölçüde arttırmıştır. Yatırımların neden kentlerden kırsal alana kaydığı ise sözü edilen dönemler içindeki kanun metinlerinden ve iktisat kuralları çerçevesinde yapılacak değerlendirmelerden elde edilecek izlerle anlaşılabilir. Şehir meclislerini oluşturan yerel zenginler, yasal yollar çerçevesinde ve kendi çıkarlarına uygun hareket ederek varlıklarını ve zenginliklerini devam ettirmiş olmalıdırlar. Bu hareketlerin başında belirgin bir sınıf değişikliği ile din adamı olma, kilise inşa etme çıkarı/ikamesi kuvvetli bir ihtimaldir.

Cilicia ve Isauria bölgelerinde çok sayıda kilise olması, dikkat çekici bir olgu ve soru olarak durmaktadır. Bu bölgelerde bulunan Kanytelleis² (Kanlıdivane), Tapureli, Corycus (Kızıkalesi) gibi birçok kırsal yerleşimde bazilikal ve merkezi planlı yapılar bulunur. Söz konusu bu dini yapıların genelinin V. - VI. yüzyıla ait oldukları bilinmektedir. Bilindiği gibi Isaurialı isyancıların oluşturduğu kaotik ortam III. yüzyılın sonlarında başlar ve ancak V. yüzyılın ortalarında son bulur. Bu durumun bölgede sivil halkın ve büyük yerleşimlerin varlığını olumsuz etkilediği rahatlıkla düşünülebilir. İsyancıların bitmesiyle birlikte kiliselerin ortaya çıktığı gibi bir sonuca varılması akla uygun olabilir. Bölge hangi nedenlerin etkisiyle, nasıl bir dinsel değişim süreci yaşamıştır? Bu sürecin içinde sadece dinsel ihtiyaçlar mı yoksa ekonomik çıkarlar mı bu-

1 Durugönül 1995, 197 vd.; Özbay 1998; Aydınoglu 1999, 155 vd.; Çakmak 2008, 41 vd.

2 Kanytelleis, sahip olduğu obruk sayesinde Hellenistik ve Roma dönemlerinde kutsal alan olarak işlev görmüştür. Obruğun çevresine yerleştirilmiş kiliseler, bu kutsallığın Geç Antik Dönem'de de devam ettiğini göstermektedir. Kanytelleis yerleşimi, Ceylan'ın da dile getirdiği gibi beş anıtsal kiliseye sahiptir. Ceylan, bu kiliselerin kent kiliseleri ile yarışabilecek düzeyde mimarisi olduğunu ifade eder. Ayrıca Kanytelleis, sahip olduğu çok sayıda üretim donanımı ile tarımsal etkinliğin yoğun yaşandığı bir yer olarak da dikkat çekmektedir.

lanmaktadır? Bu çalışma, söz konusu bu değişim sürecini ve sonucunda neden çok sayıda kilise yapıldığının cevabını ortaya koyma niteliğinde bir denemedir.

Roma İmparatorluğu'nun devlet yapısının III. yüzyıldaki krizden önce, şehirlerin Roma'ya her konuda bilgi veren, ancak yine Roma'nın izniyle yerel yönetimde görece özgür olan meclislerce yönetildiği bilinir. Şehirlerde bulunan meclisler (*curiae*) ve bu meclis üyeleri (*curiales*), hem bölgelerinin ihtiyaçlarını gidermek hem de Romaya bağlılıklarını gösterebilmek amacıyla şehirlerindeki kamusal harcamaları karşılamaktadırlar. Bu harcamalar veya yardımlar karşılığında bölge halkı bu kişilere heykel, yazıt gibi onurlandırmalarda bulunur veya bizzat meclis ya da memurun kendisi, yaptığı bu yardımlar karşılığında kendi heykelini, onurlandırmasını yaptırır³. Meclis üyeleri, kendilerine ait arazileri Roma İmparatorluğu'nun kentsel politikalarına uygun bir şekilde düzenler ve bunun sonucunda *senator*, hayırsever (Yun. εὐεργέτης = Lat. *benefactor*) ya da Roma vatandaşlığı (= *cives*) gibi unvanları elde ederler⁴. Böylelikle imparatorluğun merkez hazinesinden para çıkmadan yerel bayındırlık hizmetleri yerine getirilmiş olur. Yerel zengin sınıf, kentsel mimari dokunun oluşmasına katkıda bulunurken, bir yandan imparatorluk yönetimine yaklaşmakta, öte yandan da kırsal alanda yaşayan hemşerilerinin üzerinde siyasal ve ekonomik egemenlik kurmaktadır⁵. Roma İmparatorluğu'nun bu politikası sayesinde Küçük Asya'da yaklaşık üç yüz Roma kenti kurulmuştur⁶. Roma, bu bayındırlık ve bağlılıklarını çeşitli şekillerde ifade eden kentlere *neokoros* (Tapınak bekçiliği), *metropolis* gibi unvanlar verir. Ovalık Cilicia kentlerinden olan Anazarbus'un, *neokoros* unvanını 198 ve 203 yıllarında iki kez aldığı ve Tarsus'un da bu unvana sahip olduğu görülür⁷. Bu tür unvanlar, kente ayrıcalık tanınmasını sağlamasının yanında, imparatorluk kült bayramlarının bu kentte yapılmasını sağlar. Böylece başta kentin zenginleri olmak üzere tüm kent ekonomik olarak bir ivme kazanır.

Yerel zengin sınıfın, çıkarları doğrultusunda oluşan ve Roma kent planlamacılığına bağlı olan faaliyetler, Cilicia bölgesindeki kentlerde de görülür. Olba *territoriumun* da bulunan Diocaesarea (Uzuncaburç) kentinde Tykhe (=For-

3 Şahin 1984, 115.

4 Corbier 2000, 217; Arca 2002, 78vd; Kaplan 2009, 90.

5 Küçük Asya'da, Aizanoi kentinde çok kısa bir sürede (120–200 yılları arasında), kırsal alanda Frig köyleri arazilerinin üzerine, Iuppiter Tapınağı, tiyatro ve *stadium* gibi kamusal yapıların, kentin zengin bir ailesi tarafından yapılması bu politikalara örnektir, Mitchell 1996, 196.

6 Mitchell 1996, 196; Hammond, İS I. yüzyılın ikinci yarısında senatörlerin % 17'sinin Yunanistan ve Küçük Asya'dan geldiğini ve bu oranın 2. yüzyılın sonunda % 58'e çıktığını belirtir (Patterson 2000, 164).

7 Sayar, 1994, 138; Kaplan 2009, 93.

tuna) Tapınağı'nın buralı bir aile tarafından yaptırıldığı⁸, ayrıca aynı kentin çeşitli memuriyetliklerinde bulunan zengin hemşerilerinin onurlandırıldığı bir heykel kaidesindeki yazıtın varlığı da bilinir⁹. Aynı şekilde heykel kaidelerindeki yazıtlar aracılığıyla Aigai ve Antiochia ad Cragum gibi kentlerde, meclisin bu kentlerde yaşayan zengin bir hanımı onurlandığı öğrenilmektedir¹⁰. Olba kentindeki su kemerinin olasılıkla yine bu yerleşimden bir zenginin mirasıyla yaptırıldığı¹¹, Solili bir zenginin kentin surlarının yapımına bağlıta bulunduğu¹² ve bunun gibi imparatorlara ithaf edilen birçok yapı ve kent olduğu bilinmektedir¹³. Ayrıca Olba *territoriumunda*, yaşanan Romalılaşma politikaları çerçevesinde yapılan ve bu duruma işaret eden plastik eserler de vardır¹⁴.

Roma İmparatorluğuna çeşitli şekilde hizmet eden yerel zenginler bu şekilde hem çeşitli memurluklar hem de kentlerine getirdikleri imparatorluk bayramları gibi etkinliklerle de kazanç sağlamaktaydılar. Ancak imparatorluğun III. yüzyılda yaşadığı ve uzun bir dönem boyunca devam eden, imparatorluğun parçalanmasına dahi neden olan yüksek enflasyonist ekonomik yapının, yerel zengin sınıfın eğilimlerini, ekonomik yapılarını değişime uğratmış olması muhtemeldir. Cilicia ve Isauria bölgelerinde bu dönem içinde yoğun bir şekilde askeri hareketlilik ve isyanlar görülmektedir¹⁵. Araştırmalar, bu dönemin bitmesi ile Geç Antik Dönem içinde yoğun bir üretim ve kilise yapılanmasının varlığına işaret etmektedir. Ancak bu bölgelerde özellikle kırsal alanlarda ihtiyaçtan fazla olmasına rağmen, neden yoğun bir şekilde kilise yapıldığına dair belirgin bir cevap bulunmamaktadır. Yaşanan isyanların, askeri hareketliliğin ve yüksek enflasyonist ortam içinde yerel zengin sınıfın nasıl bir değişim süreci geçirdiğine ve bu değişimin sonuçlarının nasıl olduğuna dair bilgiler son derece kısıtlıdır. İmparatorluğun artan vergileri ve yüksek enflasyonist ortamda parasal zenginlikleri büyük ölçüde eriyen yerel zenginler, bölgesel isyancılarla iyice çıkmaza girmiş olmalıdır¹⁶.

Roma İmparatorluğu'nun en önemli vergisi *annona* adındaki toprak vergisidir¹⁷. İmparatorluk yetersiz metal rezervi ve enflasyon karşısında vergi tah-

8 Heberdey ve Wilhelm 1896, 84.

9 Sayar 1995, 48.

10 Sayar 1996, 58; Sayar 1997, 120.

11 Erten 2009, 78.

12 Sayar 1995, 47.

13 Kaplan 2009, 90 vd.

14 Bu plastik eserlerden erken örneklerden biri olan Kollina ailesine ait olan büst şeklinde olan yüksek kabartmalardır. Yapılıkaya yerleşiminde, bir kapı lentosu üzerinde İtalya kökenli bir aile olan Kollinaların bölgeye Roma hakimiyeti ile birlikte geldikleri düşünülmektedir, (ayrıntılı bilgi için bkz., Durugönül 1989, 153 vd; Durugönül 1998, 277 vd).

15 Hellenkemper 1986, 625vd.

16 Çakmak 2010, 139 vd.

17 Gregory 2008, 48.

silatında ve maaş ödemelerinde de değişime gider. Bu değişim, III. yüzyılın sonlarında çökmüş olan parasal dolaşım ağı yerine “*değerlerini kaybetmemiş*” aynı ürünler şeklinde olur¹⁸. Bu ürünlerin başında kaliteli şarap, et, zeytinyağı vb. ürünler gelir. *Annona* vergisinin hesabıysa *indictio* adındaki nüfus sayımına dayanır¹⁹. Diocletianus'un belirlediği fiyat sabitlemelerinde 1 kilogram buğdayın 100 *denarius*, bir işçinin günlükünün ise 25 *denarius* olarak kalması yaşanan enflasyonist durumu ve neyin daha değerli olduğunu açıkça ortaya koymaktadır²⁰. Ayrıca ürünleri tahsil etmede yaşanacak olumsuz koşulları tedarik etme yerel meclis üyelerine verilir. Böylece devlet her durumda vergisini tahsil edebilecek konuma gelir. Üretilen fazla ürünler de vergi dışı sayılır, böylelikle çiftçilerin ve yerel meclislerin daha fazla çalışmasına, toprağı ekip biçmesine destek verilir. Fakat fakirleşen yerel meclislerin yükü iyice artar ve yükümlülüklerini artık yerine getiremezler²¹. Bu şekilde hesaplanan doğu eyaletlerinin ekim altındaki arazileri, IV. yüzyıldan erken VI. yüzyıla kadar kaldırılabileceği en üst seviyeye gelir²².

Yerel meclis üyelerinin kendi şehirlerinin ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kaldıkları bu dönemde görülür²³. Artık, meclis üyeleri askeri sistem ve verginin bu kadar ağır olduğu bir ortamda, bölgesel ihtiyaçları gidermek için birbirleriyle yarışmamaktadır. Hiç şüphesiz söz konusu sınıf, yüksek enflasyon karşısında eriyerek küçülen, ellerinde kalan son zenginliklerini de korumak istemiş olmalıdır.

Kentlerde oturan zenginler, parçalanma eşliğine gelen bir imparatorlukta yükselmek yerine var olan durumlarını koruma yoluna gitme eğilimi göstermiş olmalıdır. Ancak *capitatio-iugatio* vergi sisteminde sayıma giren mal ve toprakları kendileri için bağlayıcı bir unsur olarak durmaktadır. İmparatorluk Döneminde *neokoros* unvanına sahip olabilmek ve çeşitli muafiyetler elde etme isteği içinde olan yerel zengin sınıf, kanunların ve devletin ekonomi politikalarının değişmesi ile kişilerin fayda yönü daha çok olana yönelme-“ikame etme²⁴” isteği doğrultusunda ekonomik eğilimlerini şekillendirmiş olmalıdır.

18 Gregory 2008, ay. yer.

19 Gregory 2008, ay. yer.; Bu sayım, başlangıçta beş yılda bir, sonrasında ise on beş yılda bir gerçekleştirilir, (Jones 1957, 88); Sayım sisteminde bir erkek bir kadından, bir kadın da bir çocuktan fazla sayılır. Sayım döneminde toprak sahibi ile ailesi, ellerindeki toprağın nitelik ve niceliği ile hayvanları da hesaplanır. Bu değerlendirme içine ayrıca arazilerin durumuna göre iyi olandan daha fazla, kötü olandan daha az vergi alınması imparatorluğun koyduğu kuraldır. Burada araziden gelecek olan mahsul önceden bilinir ve buna göre devlet bütçesi bir yıl önceden ayarlanmış olur (Gregory 2008, 48).

20 Tekin 2009, 273.

21 Haldon 2007, 65.

22 Liebeschuetz 1999, 23.

23 Gregory 2008, 31.

24 Aklın, Yıldırım, ve Özer 2005, 46 ve 61.

IV. yüzyılda çıkan kanunlar özellikle bu zengin sınıfın ikame yönünü değiştirmiş olmalıdır. Bu kanunlar çerçevesinde yerel zenginler iki yol ile meclis üyesi olmanın ağırlığını üzerlerinden attıkları görülür²⁵. Birincisi senatör olmak, ikincisi ruhban sınıfına geçmektir. *Codex Theodosianus* ve *Codex Iustinianus*'da kiliselerin, din adamlarının ve onların ailelerinin IV. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren vergi muafiyetine sahip oldukları görülmektedir²⁶. Constantinus'a tahta çıkmasına yardım eden kiliseler böylece imparator tarafından IV. yüzyılın başlarından itibaren muafiyet ile ödüllendirilir, daha önce ellerinden alınan malları ve toprakları Hıristiyan topluluklara geri verilir²⁷. Özellikle *Codex Theodosianus*'da 320 (?), 343, 356, 360, 361 yıllarında çıkan kanunlar dikkat çekicidir. Bu kanunlardan *CTh.16.2.10*'da din adamlarından ve gençlerden vergi alınmadığı görülür: "...*Imp. constantius et constans aa. universis episcopis per diversas provincias ut ecclesiarum coetus concursu populorum ingentium frequentetur, clericis ac iuvenibus praebeatur immunitas repellaturque ab his exactio munerum sordidorum...*"= ...*İmparatorlar Constantius ve Constans zamanında tümü farklı eyaletlerin kiliselerinin (temsil ettiği) dikkate değer halkların piskoposları bir araya toplanır. Yoksulların ödüllendirilmesi (için), din adamlarına ve gençlere (vergi) muafiyeti önerilir; onlardan alınan vergi reddedilir...*".

Vergi muafiyeti ilk zamanlarda tamamen olmakla birlikte ilerleyen yıllarda çeşitli oranlarda olduğu görülür. Ayrıca kilise için çalışan esnafın da vergi muafiyetine tabi tutulduğu anlaşılır²⁸.

Kiliselerin vergi muafiyeti elde etmelerindeki en büyük pay, Constantinus'a (311–337) tahta geçmesinde yaptıkları yardımdır. Kiliseler, elbetteki sadece imparatora yardım ettikleri için vergi muafiyeti almazlar. Bir de imparatorun toplumda mensupları artık önemli sayıya ulaşan Hıristiyan cemaatin gücünü arkasına alma isteği de düşünülebilir. Böylece İmparator Constantinus, sadece iktidarının meşruiyetini Hıristiyanlar arasında oturtmakla kalmayacak, Diocletianus döneminde askere gitmeyi kabul etmeyen büyük bir Hıristiyan insan kaynağını da orduya dahil etmiş olacaktır²⁹. Ayrıca Constantinus'un iktidarının ilk yıllarında Milano Fermanı'nı (313) yayımlaması, bu amaçlar doğrultusunda görülen başka bir politika olarak dikkat çekmektedir³⁰.

Vergilerin merkez hazineye gönderilmesi ve meclis görevlilerinin statü de-

25 Gregory 2008, 86.

26 *CTh* 11.1.1; 13.1.1; 12.1.49, 16.2.8; 16.2.10; 16.2.14; 16.5.1; 16.2.15.

27 İznik 2009, 58–60.

28 *CTh* 13, 1, 1.

29 İznik 2009, 53–60.

30 Gregory 2008, 59.

ğıştirme olanakları, İmparator Valentianus (364–375) tarafından çıkarılan bir yasa ile önlenmeye çalışılır. Bu kanunda alınan vergilerden bir kısmının şehirlere aktarılması ve yerini bırakabileceği bir oğlu olmadan senatör ya da mal varlıklarının bir kısmını *curiaya* bırakmadan rahip olunamayacağıdır³¹. Pagan inanca sahip İmparator Iulianus, yerel meclisleri tekrar canlandırmak için daha önceden imparatorluğun el koyduğu toprakları, yeniden yerel meclislere iade eder. Valentianus ise tekrar yerel meclislerin ellerindeki toprakları geri alır. Bu geri alma sırasında Valentianus tarafından bir takım gelir düzenlemeleri de yapılır. Düzenlemeyle kamu binalarının onarımı ve diğer harcamalar için kentlere vergilerden bir parça vermek şeklinde olur. Ayrıca Isaurialı İmparator Zeno (474–491) döneminde yerel meclislerin zayıflamasına önlem olarak sivil gelirlerin eyalet valisine değil, *curatorun* denetimi altına kente tümüyle ödemesini emreder³². *Monophysist* öğretiyeye yakın olan İmparator Zeno, Isauria ve Cilicia bölgelerinde birçok manastır ve kilise inşa ettirir³³.

Vergi muafiyetine kavuşma amacıyla ruhban sınıfına geçmesi muhtemel yerel zengin sınıfın, bu şekilde ekonomik yönden tekrar güçlenmeye başlamış olduğu düşünülebilir. Bölgesel zenginler ve kırsal alanda büyük toprak sahipleri olanlar bu şekilde bir dönüşüm sonucunda din adamı olarak ve kilise inşa ederek kendilerine yasal bir kalkan edinmiş olmalıdır. Böylelikle bölgenin iklimine uygun “*değerini kaybetmemiş*” aynı ürünlerden zeytin ve üzümden zeytinyağı ve şarap elde ederek ekonomik olarak da yükselişe geçmiş olmalıydılar. Yapılan çalışmalarda Cilicia ve Isauria bölgelerinde Geç Antik Dönemde artan tarımsal faaliyetleri göstermektedir³⁴. Bu şekilde Cilicia ve Isauria bölgelerinde sayıları artmaya ve zenginleşmeye başlayan kiliseler, bir de Hıristiyanlığın dinsel öğretilerinden destek alarak gelişimlerini sürdürür. Hıristiyanlığın ortaya çıkışı ile özel mülkiyetin elde edilerek fakirlere yardım yapılması gibi erdemli düşünceler, halk arasında rahipler tarafından yayılmıştır. Hz. İsa'nın zengin genç birine malını ve mülkünü satma tavsiyesini Alexandrialı Clementius, kişinin düşüncelerinden mal ve mülk hırsının arındırılması şeklinde yorumlar³⁵. Çünkü herkes zengin olmayı istemezse özgürlük ve hayırseverlik gibi erdemlerin Hıristiyanlar arasında uygulanması da mümkün olmayacaktır. Ioannes Chrysostomus, Ambrosius ve Augustinus gibi IV. yüzyılda yaşamış olan din bilginleri, özel mülkiyetin ve ticaretin gerekli, yararlı olduğunu fakat

31 Gregory 2008, 86, 99 ve 102.

32 Liebeschuetz 1999, 24.

33 Gough 1972, 199 vd.; Canevello - Özyıldırım 2009, 16 vd.

34 Aydınöglü 2009.

35 Savaş 1999, 83 vd.

hırsa kapılmadan yapılması gerektiğini dile getirirler³⁶. Böylece bir Hıristiyan ve Hıristiyanların dinsel kurumları için özel mülkiyet edinme, bir bakıma dinsel zorunluluk olur. Zenginleşen bir Hıristiyan, IV. yüzyılda birçok kişinin yeni dinle tanışmasına olanak sağlayabilir, Hıristiyan köleleri satın alarak azat edebilmektedir. Ancak tüm bunların gerçekleşebilmesi için başta kiliselerin güçlenmesi ve birlik oluşturması gereklidir. 4. yüzyılda yasal vergi muafiyetlerini kazanan kiliseler V. yüzyıl sonuna doğru ibadet ve inanç ile ilgili olaylarda karar mekanizmasında yer aldıkları için din mahkemesi kurmak zorunda da kalırlar. Böylece VI. yüzyıl başında Hıristiyan dinsel mahkemelerinin kararları yasal bir güç haline gelir ve kiliseyi aynı zamanda yargı kurumu haline getirir³⁷.

Kiliselerin kendi içlerindeki güçlenme ve örgütlenme unsurları arasında siyasi öğelerle de olan yakın ilişkileri de bulunmaktadır. Iustinianos (527–565) döneminde, imparatorluk genelinde yoğun bir imar programı uygulanır³⁸. İmparator bizzat kendisi otuz kadar kilise yaptırmış ya da onartmıştır. İmparatorun 532 yılında çıkan Nika ayaklanmasını zor da olsa bastırması, bazı yasal düzenlemelerin çıkmasına ve mülklere el konulmasına neden olur. İmparator, *Codex Iustinianus* ile idari ve dini yapılanmayı düzenlemiştir. Batıyla arasını düzeltmek isteyen Iustinianus, *monophysist* piskoposların mahkûm edilmesini sağlar. Bu uygulamaya, *monophysist*lere karşı imparatorluk topraklarının hemen hemen her yerinde gerçekleşir³⁹. Bunun sonucunda bir anlamda rakibini yasal olarak mağlup etmiş ve imparatoru yanına almış olan *diophysist* kiliselerin güçlerini daha da arttırdığı düşünülebilir.

Kiliseler, imparatorluk içinde ekonomik güce ulaşmanın aynı zamanda sosyal güce erişme olanağı sağladığının farkına varmasıyla, bir yandan enflasyonun yüksek olduğu bu dönemde iyice çoğalan fakirlere maddi olarak yardım ederken diğer yandan tarım arazi sahibi olmaya başlar. Fakat bu şekilde gelişen kiliseler bir yandan da dinsel tartışmalar yaşamaktadır⁴⁰. Dinsel tartışmalarla güç kaybetmesi beklenen kilise, karşıt görüşteki tarafa ve imparatora kendini gösterebilmek için ekonomik gücün önemini daha iyi kavrar. Böylece güçlenen kilise, zamanla özellikle kırsal alanda daha özgür hareket edebilme yeteneğine de sahip olur. Fakat bu durum bölgeden bölgeye, şehirden şehre, ekonomik ve dini anlamda kuşkusuz değişiklik gösterir. Kentlerin *khoralarında* kalan kırsal alanlarda *chorepiskopos* unvanları da ortaya çıkar. Cilicia ve Isauria bölgele-

36 Savaş 1999, 83 vd; Augustinus 350–355.

37 Gregory 2008, 120.

38 Downey 1950, 262 vd.

39 Croke 2006, 25 vd.

40 Özyıldırım 2004, 239 vd.; Özyıldırım 2005, 199 vd.

rinde de bu durum geçerlidir⁴¹. Kiliselerin bu şekilde artık yerel ve merkezi yönetimde söz sahibi olmaya başladıkları görülmektedir⁴².

Cilicia ve Isauria bölgelerinde dini ihtiyaçtan fazla kiliseye sahip olması bu kiliselerin yapımı konusunda farklı bir nedenin olduğunu düşündürmektedir. Örneğin; Kanytelleis yerleşiminin, Elaiussa Sebaste kentinin yaklaşık on kilometre uzağında Elaiussa Sebaste’nin bir *komesi* olduğu yazıttan bilinmektedir⁴³. Ceylan, Kanytelleis yerleşiminde beş anıtsal kilise olmasının, ihtiyaçtan fazla olduğunu belirtmekte fakat beş kilisenin yapılma nedeni konusunda herhangi bir önermede bulunmamaktadır⁴⁴.

Sonuç

Cilicia ve Isauria bölgelerinde aynı alan içinde iki kilise olmasının nedenleri konusunda bazı olasılıklar üzerinde durulabilir:

1. Bu olasılıklardan ilki, *monophysist* (Tek Doğa Öğretisi) ve *diophysist* (Çift Doğa Öğretisi) inanç arasındaki ayrımın kilise yapımında etkisinin olabileceğinin düşünülmesidir. Bu durum, günümüz Hıristiyanlığındaki mezhep ayrılığından dolayı görülen duruma benzerlik gösterir. Katolik, Ortodoks ve Protestan mezhepleri için ayrı ayrı kilise bulunmasına neden olan duruma benzer bir olgu, Erken Hıristiyanlık Dönemi kiliselerini de şekillendirmiş olmalıdır. *Monophysist* ve *diophysist* öğretiyi kabul edenlerin kendilerine ait kiliselerinin olması, kaçınılmazdır. İki öğretiden birini kabul eden kişi, kendisine uygun olan kilisede dini gereksinimlerini yerine getirmek isteyecektir. Özellikle Zeno’nun *monophysist* öğretiye yakın olması, kendi döneminde *monophysist*leri; Iustinianus Döneminde ise *monophysist episcopus*ların

41 Sayar – Siewert ve Taeuber 1993, 178.

42 Gerassa’da bir *episcopos* hapisane yaptırmış; Bostra’da *episcopos*, İmparator Iustinianus’u şehirde çeşitli imar faaliyetlerinde bulunması için ikna etmiş ve imar sürecindeki işleri bizzat takip etmiştir. Kiliseler, Pontus bölgesindeki Trapezus (Trabzon) kentinde 542 yılında, Kilikia’da ise 565–578 yıllarında imar faaliyetlerini takip etmişlerdir. *Episcopos*ların bu dönemde taş ustalarına, duvarcı ve bu tür çalışan insanlara iş verdikleri de bilinmektedir. Isaurialı taş ustalarının Kuzey Suriye’de Genç Simeon Manastırının inşaatında, Sabas Manastırı’nda, Hagia Sophia’nın kubbesinin onarımında, Antiochia ad Orontem’de (Antakya) kilise ve manastır inşaatında ayrıca başka birçok büyük mimari projelerde çalıştıkları bilinmektedir. Kiliselerin ve manastırların güçlendiğinin bir diğer göstergesi, bunların kent *curiator* ya da kentin *defensor* seçiminde bizzat rol oynamalarından anlaşılabilir. Bu durum, aslında erken dönemlerden beri varlığını devam ettiren meclislere, dini bir baskı olduğunu, dolayısıyla meclislerin yönetim bazında şekil değiştirdiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Böylece meclis, seçimde *episcopos*un tercihi ya da *episcopi* arasında çıkan kent yöneticileri bulunmaktadır. Corycus kentinde bir *episcopos*un, muhtemelen 505 yılından sonraya ait olduğu düşünülen meclis üyesi veya kent yöneticisini (κττορες) seçiminde etkin bir rol oynadığı görülür, (Çakmak 2010, 155).

43 Ceylan 2009, 50.

44 Ceylan 2009, 45 vd.

mahkum edilmesi ile imparatorun gücünü arkasına alan *diophysist*lerin, bu yüzyıllar içinde kendilerine ait kiliseleri hızlı bir şekilde inşa ettikleri düşünülebilir.

2. İmparatorluk döneminde *neokoros* unvanına sahip olabilmek ve çeşitli muafiyetler elde etme isteği içinde olan yerel zengin sınıf, kanunların ve devletin ekonomi politikalarının değişmesi ile zenginlerin fayda yönü daha çok olana yönelme- “ikame etme” isteği doğrultusunda ekonomik eğilimlerini değiştirmiş olmalıdır⁴⁵. Kiliselerin kazandığı vergi muafiyeti bu duruma yol açmış olabilir. Ruhban sınıfına girerek daha az vergi ödemek isteyen toprak sahipleri kiliseler inşa etmiş olabilirler. Roma İmparatorluk Döneminde kentlerde oturan zenginler, hiç kuşku yok ki buldukları kentlerin *choralarında* kalan topraklara da sahiplerdir. III. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ekonomik kriz sonucu parasal zenginliklerini büyük ölçüde yitiren yerel zenginlerin parasal dolaşım ağının yerini “değerini kaybetmemiş” aynı ürünlerin alması ayrıca topraklarını kiralayacak kolonilerin azalması, çalışacak kişilerle ücret ödenememesi gibi nedenler, toprakların bizzat sahibi tarafından işletilmek zorunluluğu ortaya çıkmış olmalıdır. Ayrıca, lejyonların ihtiyaçlarını gidermek zorunda olunması bölge yönetimi ve elit tabaka için daha önceden tarıma uygun olmayan yerlerin de ıslah edilerek tarıma açılma gerekliliğini doğurduğu düşünülebilir.
3. Her iki ihtimalin de bulunduğu bir ihtimal daha vardır; *Monophysist* ve *diophysist* öğreti ile vergi muafiyetinin birleştiği ve aynı alan içinde daha fazla vergi muafiyeti-kazanç elde etme isteği de düşünülebilir. Bir de sınıf değiştiren toprak sahibi kendisine ait arazilerden bir kısmını devlete vermek zorundadır. Ayrıca arazisi geniş fakat nüfusu az olanlar ile nüfusu fazla, arazisi küçük ölçekli olanların yaşadığı sorunlar karşısında kendi aralarında çıkar doğrultulu hareketleri olabilir. Sınıf değiştirmeden önce kendisine yakın diğer akraba ya da yakınına toprağını vermesi ile devlete daha az toprak ve vergi verme isteği doğmuş olabilir. *Capitatio-Iugatio* sistemine dahil olduğunda var olan arazi ölçümüne göre vergilendirileceğini bilen kişi, toprağını bir yakınına vermesi ile sayım döneminde daha az bir alana sahip olacaktır ve ailesinin nüfus sayısı aynı kalmış olacaktır. Bunun sonucunda daha az vergi oranına sahip olacaktır. Aynı alan içinde her iki öğreti de böylelikle taraftarlarına dinsel bir hizmet vermiş olacak ve arazi sahiplerine de daha fazla

45 Aklin, Yıldırım, ve Özer 2005, 46, 61.

vergi dışı kazanç bırakmış olacaktır.

4. Erken Hıristiyanlık Döneminin öne çıkan isimleri (Ioannes Chrysostomus, Ambrosius ve Augustinus gibi), özel mülk edinmenin, ticaretin önemli olduğunu ancak hırsa kapılmadan yapılması gerektiğini söylemleriyle, Kiliseler için özel mülkiyet edinme, üretim ve ticaret bir bakıma dini görev olur. Zengin bir Kilise/Hıristiyan, IV. yüzyılda birçok fakir/yardıma muhtaç/pagan inanca sahip kişiyi yeni dine geçişine olanak sağlayabilir ve köleleri azat edebilir. Bunların hayata geçebilmesi için kiliselerin güçlenmesi, kırsal alanda birçok yerde ortaya çıkması gereklidir.

Böylece, kentte oturan zengin sınıfın yüksek enflasyon karşısında yaşadıkları kenti terk ederek topraklarının başına geçtikleri düşünülürse, buna ruhban sınıfına geçmek suretiyle ekonomik avantajlar elde etme istekleri eklenirse, Cilicia ve Isauria bölgelerinde neden çok sayıda bazilikal planlı ya da merkezi planlı dini yapı olduğunun cevabı kısmen verilmiş olabilir. Elbette bu yanıt tek başına yeterli değildir. Hıristiyanlığın mülk edinme nedenleri ve teşvik öğretisi, dini ihtiyaçlar, dini gelişim ve bölgenin özellikle Aziz Paulus, Azize Thekla, Aziz Konon ve Corycus'da bulunan *martyrion*, Seleucia ad Calycadnum ve Corycus kentlerinde khristoloji tartışmalarının gerçekleşmesi ile hac merkezi olması da kiliselerin yapılma nedenleri arasındadır⁴⁶.

Kanyelleis yerleşiminde bulunan 4 numaralı kiliseyi yapan kişinin yerleşimin yerlisi olan Papylos adında bir kişi olması⁴⁷, buradaki kiliselerin yapımı ile yerli zenginler arasındaki bağlantıyı göstermesi açısından dikkat çekici bir örnektir. Roma İmparatorluk Dönemi'nin sonunda kentlerin neden terk edildiği sorusunun cevabının da bir parça bu sosyo-ekonomik yapı içinde bulunduğu göz ardı edilmemelidir.

46 Özyıldırım 2004, 239 vd; Özyıldırım 2005, 199 vd; Özyıldırım 2007, 103 vd; Özyıldırım 2008; 55 vd.

47 Ceylan 2008, 254.

KAYNAKÇA

- Alkin, E. - Yıldırım, K. ve Özer M. 2005 İktisada Giriş, (Ed. İlyas Şıklar) T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 1472, Açıköğretim Fakültesi Yayın No: 785.
- Arca 2002 Arca, E. N.A., 2002, “Lykia’lı Bir Euergetes: Opramoas”, *Likya İncelemeleri*, I.
- Augustinus Augustinus 1999. İtirafkar. (Çev. Dominik Pamir). İstanbul: Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Aydınöğlü 1999 Aydınöğlü, Ü. “Doğu Dağlık Kilikia’da Villae Rusticae”, *Olba II*, özel sayı, cilt 1, Mersin.
- Aydınöğlü 2009 Aydınöğlü, Ü, *Dağlık Kilikia Bölgesinde Antik Çağda Zeytinyağı ve Şarap Üretimi: Üretimin Arkeolojik Kanıtları*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Ceylan 2009, Ceylan, B, “Kilikya’da Geç Antik Dönem Kırsal Yerleşimleri: Kanytellis Örneği”, *Olba XVII*, Mersin.
- Corbier 2000 Corbier, M, “Kent, Arazi ve Vergilendirme”, (Çev. L. Özgenel). *Antik Dünyada Kırsal ve Kent*, Homer Kitabevi, İstanbul.
- Croke 2006 Croke, B, “Justinian, Theodora and The Church of Saints Sergius and Bacchus”, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol, 60.
- Çakmak 2008 Çakmak, Ü,” Kilikia Roma Dönemi Tapınakları”, *Arkeoidea*, Yıl 2, Nisan Sayısı 6.
- Çakmak 2010 Çakmak, Ü, Dağlık Kilikia Bölgesi’nde Karakabaklı Antik Yerleşimi: Arkeolojik Buluntular, Bölgesel Yerleşim Düzenlemesi ve Tarımsal Organizasyon Açısından İncelenmesi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Downey 1950 Downey, G, “Justinian as a Builder”, *The Art Bulletin*, Vol. 32, No. 4, (Dec., 1950).
- Durugönül 1995 Durugönül, S, “Kilikia Kulelerinin Tarihteki Yeri”, AD,

III.

- Durugönül 1989 Durugönül, S, *Die Felsreliefs im rauhen Kilikien*, Oxford: BAR Yayınları.
- Durugönül 1998 Durugönül, S, "Neue Reliefs Aus Dem Rauhen Kilikien", G. Arsebük, M. J. Mellink, W. Schirmer (Ed). Karatepe'deki Işık, Halet Çambel'e sunulan yazılar, Ege Yayınları, İstanbul.
- Erten 2009 Erten, E, "Olba'da Romalılaşma Süreci", Y. Özdemir (Ed), Mersin Sempozyumu, Mersin.
- Gough 1972 Gough, M, "The Emperor Zeno and Some Kilikian Churches," *Anatolian Studies*, Vol. 22, Special Number in Honour of the Seventieth Birthday of Professor Seton Lloyd.
- Gregory 2008 Gregory, E. T, *Bizans Tarihi*. (Çev. Esra Ermert), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Haldon 2007 Haldon J, *Bizans Tarih Atlası*. (Çev: Ali Özdamar), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Heberdey – Wilhelm 1896 Heberdey, R. ve Wilhelm, A, *Reisen in Kilikien, Ausgeführt 1891 und 1892*, Wien.
- Hellenkemper 1986 Hellenkemper, H, "Legionen im Bandenkrieg. Isaurien im 4. Jahrhundert", *Studien zu den Militärgrenzen Roms III*, Stuttgart.
- İznic 2009 İznic, E, "Pagan Bir İmparatorluğun Hıristiyan İmparatorluğa Dönüşümü: Geç Antikçağ'da Roma İmparatorluğu", *Doğu Batı, Düşünce Dergisi*, Romalılar I, Yıl, 11, sayı, 49, İstanbul.
- Kaplan 2009 Kaplan, D, "Roma İmparatorluk Çağında Kilikia: Kent kurulumları, Bayındırlık Hareketler ve İmparatorluk Kültü. Y. Özdemir (Ed), Mersin Sempozyumu, Mersin.
- Liebeschuetz 1999 Liebeschuetz, J. H. W. G, "Antik Kentin Sonu. *Geç Antik Çağda Kent*, (Çev. S. Güven, E., Güven), Homer Kitabevi ve Yayıncılık, İstanbul.
- Mitchell 1996 Mitchell, S, "Geç Roma Anadolu'sunda Klasik Dönem Kent ve Yerleşmelerinin Gelişimi", Haluk Abbasoğlu, Mehmet Özdoğan, Uğur Tanyeli ve Mete Tapan (Ed). *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme: II. Birleşmiş Milletler İnsan Yerleşimleri Konferansı (HABITAT II) Nedeniyle Tarih Vakfının Düzenlediği «Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme» Sergisi*, Tarih Vakfı Yayınları.
- Özbay 1998 Özbay, F, *Doğu Dağlık Kilikia Su Kanalları ve Su Köprüleri*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

- Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Özyıldırım 2004 Özyıldırım, M, “Seleucia ad Calycadnum ve Hıristiyanlığın İlk Üç Yüzyılı. Olba X, Mersin.
- Özyıldırım 2005 Özyıldırım, M, “Corycus Piskoposluğu ve VI Yüzyıla Kadar Kristoloji Tartışmaları”, Olba XI, Mersin.
- Özyıldırım 2007 Özyıldırım, M, “Ariminum ve Seleucia ad Calycadnum Konsilleri 359 İkiz Konsiller Yılı”, Olba XV, Mersin.
- Özyıldırım 2008 Özyıldırım, M, “Seleucia ad Calycadnum’un Erken Hıristiyanlık Dönemi Açısından Önemi”, Arkeoidea e-dergi, S. 6, Şurada: www.arkeoidea.com.
- Patterson 2000 Patterson, J. R, “Samnium ve Likya’da Yerleşim, Kent ve Seçkin”, (Çev. L. Özgenel) *Antik Dünyada Kırsal ve Kent*, Homer Kitabevi, İstanbul.
- Şahin 1984 Şahin, S, “1983 yılında Bithynia ve Lycia - Pamphylia’da Yapılan Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları”, 2. Araştırma Sonuçları Toplantısı.
- Savaş 1999 Savaş, V. F, “İktisatın *Tarihi*, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Sayar - Siewert ve Taeuber 1993 Sayar, M. H, - Siewert, P, ve Taeuber, H, “Doğu Kilikya’da Epigrafi ve Tarihi – Coğrafya Araştırmaları”, 1991. 10. Araştırma Sonuçları Toplantısı.
- Sayar 1994 Sayar, M, H, “Doğu Kilikya’da Epigrafi ve Tarihi - Coğrafya Araştırmaları”, 1992. 11. Araştırma Sonuçları Toplantısı.
- Sayar 1995 Sayar, M. H, “Kilikya’da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları 1993. 12. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 39–60.
- Sayar 1996 Sayar, M. H, “Kilikya’da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları 1994. 13. Araştırma Sonuçları Toplantısı, band, I.
- Sayar 1997 Sayar, M. H, “Kilikya’da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları 1995. 14. Araştırma Sonuçları Toplantısı, band, 1.
- Tekin 2009 Tekin, O, “Roma Devletinde Para ve Ekonomi”, Doğu Batı, Düşünce Dergisi, Romalılar I, Yıl, 11, S. 49, İstanbul.